

עתונות הסנסציה בארץ ישראל בתחילת המאה ה-20

עוזי אלידע

"רצינית", מפלגתית ברובה, אולם נוסח העריכה הסנסציוני היה מושרש בה היטב. הצגת מידע פלילי או רכילותי בראש הגיליון באמצעות כותרות ענק דרמטיות, היתה תופעה שכיחה למדי באותם שנים בקרב עתונים שנתפסו על ידי קרן כ"קלים", כמו הצהרונים "ידיעות אחרונות" ו"מעריב".

ואולם, הכתיבה והעריכה הסנסציוניות התקיימו למעשה בארץ ישראל מאז תחילת המאה. אמנם היו להן עליות ומורדות, תוך שהן מנהלות מאבק רצוף בעתונות ה"רצינית", אולם קשה לאתר במהלך המאה ה-20 משכי זמן ארוכים בהם נעלם ז'אנר עתונאי זה לחלוטין. כמאמר זה נבחן את השלב הראשון בהתפתחות עתונות הסנסציה העברית בתחילת המאה ה-20, ובאופן חלקי אף לפני כן.

45 שנה – רק שבועונים

העתונות העברית בארץ ישראל עוצבה מראשיתה כעתונות פוליטית מחנכת הקשורה בטבורה לקבוצה מוגדרת ביישוב.

"הלבנון", שהיה הראשון לעתוני הארץ (1863), ייצג את העדה האשכנזית ("המתנגדים") בירושלים, בעוד ש"חכצלת", שיצא כמה חודשים מאוחר יותר, שירת את העדה החסידית. "הצבי" של אליעזר בן יהודה (1884) נועד לבני העלייה הראשונה, בעוד ש"הפועל הצעיר" (1907) ו"האחדות" (1910) עמלו על הפצת מידע ועיקרים אידאולוגיים בקרב פועלי העלייה השנייה.

העתון הארץ ישראלי בעידן הענות/מאני היה רחוק שנות דור מהעתונות האירופית והאמריקנית. בשעה שעתונות המערב יצאה במיליוני עותקים מדי יום והודפסה במכונות רוטציה חשמליות, יצאו עתוני ארץ ישראל פעם בשבוע בכמה מאות עותקים והודפסו במכונות ידניות; בשעה שעתונות המערב יצאה בפורמט פוליו גדול ובכמה עשרות עמודים לגיליון, שמרה העתונות הארץ ישראלית על פורמט קודרטו צנוע וגיליונותיה כללו בדרך כלל בין ארבעה לשמונה עמודים.

העתון הארץ ישראלי בסוף המאה ה-19 השתייך לקטגוריית העתון

ב-1955 פרסם חבר מערכת "הארץ", ד"ר משה קרן, מאמר ובו ניסה לשרטט את דיוקנה של העתונות הישראלית. הוא הבחין במאמרו בין עתונות "רצינית", לעתונות סנסציה "קלוקלת". העתונות "הרצינית" נתפסה אצלו כמפיצת מידע חדשותי ופרשני מקיף ואמין המנוסח בצורה זהירה ומנומקת והשעון על קו אידאולוגי-לאומי, אחראי. לעומתה, נתפסה עתונות הסנסציה כחסרת עמוד שדרה אידאולוגי ומוסרי, וכמשקפת את רצון עורכיה להשיג רווחים מהירים בכל דרך שהיא, גם במחיר ויתור על אמינותו ודיוקן של המידע החדשותי.

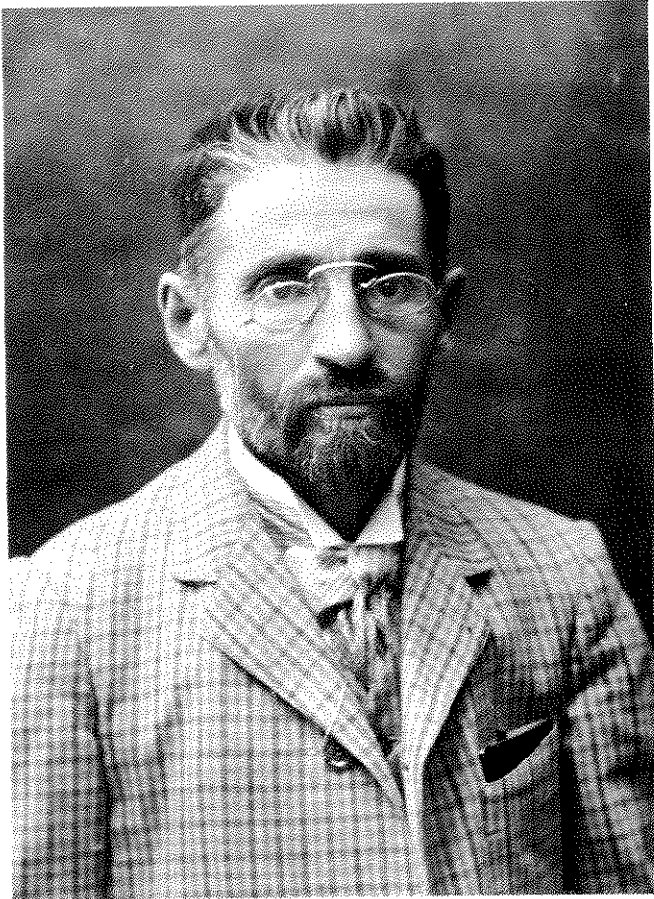
כדי לממש רצון זה מנסים עורכי עתון הסנסציה, על פי קרן, לפנות ל"יצריו הקלוקלים" של הקורא. הם ממלאים את דפיו הראשיים של עתונם במידע חדשותי "אזוטרי" (אסונות, פלילים, רכילות) המוצג באמצעות כותרות מגרות וניסוח דרמטי, וולגרי ורגשני.

בניגוד לעתון הסנסציה ה"קלוקל", ההופך את המידע החדשותי לסוג של בידור זול וירוד, מנסה העתון ה"רציני" לפנות לכושר שיפוטו התבוני של הקורא ולספק את סקרנותו האינטלקטואלית.

בין שני קטבים אלה, בין הקוטב ה"רציני" והקוטב ה"קלוקל", ממקם ד"ר קרן את העתון ה"קל" המעביר לציבור הרחב מידע "רציני" ומעמיק בלבוש סגנוני "קל" (שפה בהירה ופשוטה, טקסט קצר, שימוש גרוב באיורים ותצלומים, שילוב של סיפורים, שירים וקריקטורות). על בסיס חלוקה משולשת זו של העתונות, קובע משה קרן בסיפוק, שרוב העתונות הישראלית בתקופתו היא "רצינית", ומיעוטה "קלה". אין הוא מסתיר את קורת רוחו ש:

...אין בישראל — הזאת בניגוד לרוב העמים הדמוקרטיים — עתונות קלוקלת. אין אצלנו אותו סוג של עתונים בעלי התפוצה הגדולה ביותר, שכל שורה שלהם פונה אל היצרים הקלוקלים של האדם...¹

מעבר לשיפוט הערכי של עתונות הסנסציה כתופעה שלילית וירודה, שיפוט שניתן לחלוק עליה, מתמיהה קביעתו של קרן שאין עתונות מסוג זה בישראל. אמנם במחצית שנות ה-50 שלטה בישראל עתונות

אליעזר בן יהודה עורך "הצבי"

שבמהלך 45 שנות קיומה הראשונות, יצאה העתונות הארץ ישראלית בתדירות שבועית בלבד.

קשיים חומריים אלה, לא מנעו מהעתונות העברית בתקופה העזת'מאנית לקיים תחרות עזה בינה לבין עצמה, תחרות שלא היתה בעלת אופי מסחרי, אלא פוליטי ואידאולוגי. עורך העתון, יותר משהיה גורם עצמאי, שימש לא אחת כנושא דברן של הקבוצות השונות ביישוב. לא יפלא, אפוא, שבעיתות משבר כלכלי התגייסה הקבוצה ותמכה כלכלית בעתון כדי שימשיך וישמש כשופרה.

"טלגרמים מיוחדים"

בתחילת המאה ה-20 נמצאו בארץ ישראל מעטים שרצו לשנות את דמותו ה"רצינית" של העתון המקומי. אחד הכולטים שבהם היה אליעזר בן יהודה. למרות העדר תשתית דמוגרפית וכלכלית, סבר בן יהודה כבר בסוף המאה ה-19, שעתון חילוני, משכילי, שיעסוק בצורה חיה במידע חדשותי מקומי ובין לאומי, ויסקר לא רק את מפעל הבנייה הציוני, אלא גם את חיי האופנה והתרבות בארץ, כמו גם האירוע הפילי, יתקבל בעניין על ידי בני היישוב החדש. עתון מסוג זה צריך יהיה להקנות

ה"רציני". היה זה פרסום פובליציסטי-ספרותי, ששימש כאמצעי לחינוך ולגיבוש אידאולוגי של אוכלוסיה מוגדרת, וככלי לניגוח מתנגדיה. לפיכך הוקדשו רפיו הראשיים של העתון דאו למאמרי עיון ופולמוס. "הלבנון", עתון ה"מתנגדים", הירבה לעסוק במפעלי הצדקה והעזרה ההדרית של אנשי היישוב, בעוד ש"חבצלת" החסידי ביקר בראשית דרכו בחריפות את מפעל ה"חלוקה" והטיף ליישוב הארץ ולהעברת תושביה היהודים לעבודות יצרניות. אולם החל משנות ה-70 הפך לעתון שמרני ולמייצגו המובהק של ה"יישוב הישן".

"הצבי" של בן יהודה תקף את שני המחנות גם יחד, הגן על בני המושבות והטיף למודרניזציה ולהפצת השפה העברית. עתוני העלייה השנייה שהופיעו בשנים הראשונות של המאה ה-20, תקפו בחריפות את כל יתר המחנות והטיפו להקמת חברה עברית, חילונית ופועלית, תוך שהם מתנגחים זה בזה לגבי אופיו של הסדר החברתי הרצוי. המשותף לכל העתונות הארץ ישראלית עד 1908, היה יחסה למידע חדשותי.

מאז 1863 כללו העתונים כתבות שתיארו בצורה ציורית את חיי היומיום בקרב היישוב היהודי. רפורטזיות מחברון, צפת, יפו ומן המושבות הופיעו לעתים תכופות בעתונות לסוגיה, אולם הידיעה החדשותית בכללה נתפסה כסוג מידע משני בחשיבותו למאמר הפובליציסטי.

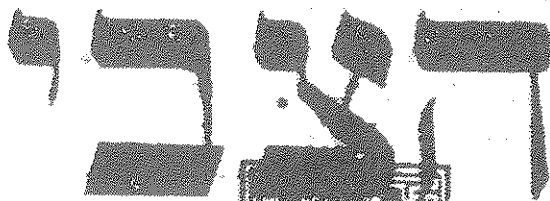
ראוי לציין שחדשות חוץ תפסו בעתון מקום מועט עוד יותר מהידיעות המקומיות ובדרך כלל התייחסו לאירועים שהתרחשו ימים רבים לפני הדפסת העתון.² מצב זה עמד כמובן בניגוד מוחלט למתרחש בעתונות הבין לאומית. יתר על כן, עתונות זו, בחלקה לפחות, החלה יותר ויותר להדגיש את ההיבט הסנסציוני בעמודיה הראשונים. כך למשל, מגמת עורכיהם של העתונים האמריקנים "ניו יורק וורלד" (New York World) ו"ניו יורק ג'רנל" (New York Journal), של ה"דיילי מירור" (Daily Mirror) וה"דיילי מייל" (Daily Mail) האנגליים ושל ה"פטי ז'ורנל" (Petit Journal) וה"ז'ורנל" (Journal) הצרפתיים, היתה למשוך את הקורא באמצעות פנייה לחושי ולרגשותיו. לפיכך נוסחו כותרות העתונים באופן כזה שיצרו אצל הקורא סקרנות עצומה, תדהמה, חרדה ואף צחוק.

הרצון להפוך את המידע החדשותי למושך יותר, הוביל את עורכי עתונות הסנסציה להדגיש בצד המידע הפוליטי והצבאי גם מידע בתחום הפלילים, האסונות, הרכילות ואף חדשות שעניינן כמוזרויות ובעל טבעי. ככל שהחדשות שהביא העתון היו "טריות" יותר ומדהימות יותר, כך נמכר במספר עותקים רב יותר והתרחב מעגל המפרסמים בו.

התחרות בין עתוני הסנסציה היתה אפוא מסחרית ביסודה. לעומת זאת, בארץ ישראל מעוטת התושבים ובעלת הכלכלה המפגרת, לא יכול היה העתון להיות אמצעי לקידום רווח לעורכיו ולא כלי להפצת סחורות ושירותים. אמנם ניתן היה למצוא בעתונות העברית פרסומות מסוגים שונים, אולם הן כללו בדרך כלל מידע על שירותי מלונאות ועל יבואני סחורות, והודעות על נישואין, לידות והופעת ספרים חדשים. הבסיס הכלכלי של העתונים היה חייב להסתמך, בעיקרו, על מכירת גיליונות העתון בארץ ובח"ל, אולם גם מכירת הגיליונות לא היתה מספקת בשל מעוט מספרם של הקוראים וכוח הקנייה המוגבל שלהם. אין פלא לכן,

גליון א

מחיר כדורח חצי גרוש
בעד שנה קבוע.

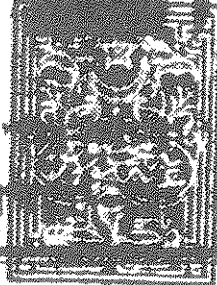
שנה ראשונה

מחיר כל גליון ברוך ישראל
בהוצאה מחברת חסן.

יום יום ובעניני היהודים בכל מקומות

יבנה שנים במכתב חריפות סגול

נעדר על ידי עסק יחשלים תלו

דברי חסד לחשיפה

ואולי סדרה תחדש המלחמה בומר עו. בימים האחרונים בא ציד מסבלת אסיריקה לטינוסין וחדיע את לי רונג סגן סגנה הסלך כי צרפת שאלה ממסלות אסיריקה כי תהיה הוא המסלות בין צרפת ובין הסנים, ובטכנולוגי רונג סגן כי אן הפך צרפת לומר דבר בכל אשר שאלה עד עתה וחדד אפול סאר, ויאמר כי שטר לא תסביר צרפת את תקי והסלחנות, ובזרבה שר האניות בא לסבוא חנור סן באים שלום ולא חדיע כי לחלום בא, ויהיום את הסביר בעת שלום והסנים לא ידעו ולא יכלו לחלום כמסע, וענה תלעה במסלות הסנים כל אשר בכחה לעשה על נפשה והמסלות והעם נקנים לזה. כן דבר לי רונג סגן וציר אסיריקה לא יכל להשיב לו דבר יושב לסבוא.

אנחת רוסיה יבנת המכתבה עלה אצל הפך ארץ הסנים ויש חשדום כי נצתה ביות עורה בין רוסיה ובין צרפת לחלק לתן את ארץ הסנים ולרשת אותה,

— באונגריה נפתח ביות בחזרי העם, ויבא קרד אוסטריה לספח לדבר לפני המבדדים הבריות אחיהם על עניני המסלחה, במשפט בכל שנה, ויאמר כי את ארץ אשכנז הוא בידוחת רבה ובשלום אמת כל יתר המסלחה, ובתוך יתר דבריו רבו גם על העולל איביו בני שם, ויאמר כי תקחו חזקה כי בחזרי העם יעמלו לעשות שלום בין כל העמים ובני הדתות אשר בארץ אנגריה.

ארץ מצרים ה'תה עתה להמסלות שנים עתק לרעה בו. כי חול חולה מסלחה מצרים גרסה תלוגי תבוחיה, כי ק. בסף לה לרעואותיה יום. ותולית כי שמה סבועות ו השלם על אם ידוח לה סעס, ותגרל צנבה בין נטוח כי ידאים הם פן יהיה ליהם להכות ימים רבים עד אשר ידוח לה צוננה כל המסלות לציריקן לחודע את שאלה מצרים כי לא בצדק עתה את רצבר תה, ותר מבין המסיר צרפת על הדבר ובין יתר מדיניות את מסלות אנגליה כי בעצמה עתה מסלחה מצרים את סעסיה,

— בסוף נרפך הגלגל לשבת ערך סעס. כי סעסם נגשו לפני נחודי הכרי, והסבור תרם סעל העיר תרסום שר הצבא ולסלי תולך בצבא אנגליה לעזור לנרוך וקרוב היום אשר צבא הסרדי יגנף כלו.

— גם בארץ הווליס (באפריקה) אין שלום ועל האנגלים לשום עיניהם ספ לבחלו יבלע להם בארצות מסלחתם תונבלות בארץ האר. כי שמש הווליס נלחטים איש ברעה יום יום, ועתה נגף אתו מראשיתם אשר סבה אנגליה בארץ האר אוציו סלחמה איה ושלם אל ארץ מסלחה אנגליה ומבקש ממה כי העזר לו אנגליה במלחמתו את הווליס איכות.

— יבין צרפת וארץ הסנים עוד אין שלום

תחילה בימים שלישי ושישי ואחר כך בימים שני וחמישי. פורמט העתון הוגדל, אולם מספר דפיו צומצם. אחד הגיליונות הופיע בארבעה עמודים והשני כלל רק שני עמודים, כך שבסך הכל כללו שני הגיליונות יחדיו לא יותר משישה עמודים.

מגמת המודרניזציה של העתון משתקפת גם בתכניו. עמודו הראשון הוקדש עתה לחדשות כאשר חציו הימני כתוב עברית וחציו השמאלי צרפתית.⁸ המידע החדשותי ב-1900 שוב לא דמה לזה שהופיע ב-1884. ראשית, מכיוון שמקורותיו שוב לא היו עתוני אירופה שהגיעו באיחור רב לירושלים, אלא מברקי סוכנות הידיעות התורכית "אגנס נסיונל" (Agence Nationale). למעשה, כבר שנתיים קודם לכן, בתחילת 1898, החל בן יהודה לספק לקוראיו "טלגרמים מיוחדים".

...הנה עשינו את הדבר אשר הגינו בו זה שנים רבות. מראשית החלנו בהוצאת עתוננו היה לנו לנגד עינינו המטרות האלה: לתת את דעת העולם הגדול בכל עניינינו, שהוא מתגלה בהם בחברת האדם, להיות כלי שרת להשכלה כללית, שלמה, רחבה, לעבוד להטבת מעמד בני עמנו בארץ הזאת בחמירות ומוסריות, ואחרון אחרון חביב ונעלה להצמיח ולהפרות בלבות בני עמנו רגשי לאומיות [לאומיות] טהורה, עמוקה, פנימית, מקושטת בכל הקישוטים היותר נעלים ברוח האדם...

העורך מסיים ואומר, שעתה, עם התקנת שירות הטלגרמות והבאת החדשות הטוריות ביותר, ישתלב הקורא הארץ ישראלי לתוך ריתמוס החיים של העולם כולו.⁹

הצגת מטרות זו מצביעה על נסיגה מהקו הסנסציוני, שאפיין את החדשות שהדפיס העתון 16 שנה קודם לכן. בדיקת המידע ה"חדשותי" שהופיע בפורמט הדו שבועי של העתון ב-1900, מראה העדפה ברורה של מידע פוליטי, דיפלומטי, כלכלי וצבאי וצימצום ניכר במידע ה"אזוטרי".

הכנסת חדשות טלגרפיות, משקפת שיפור מה במצבו הכלכלי של העתון, שיכול היה להרשות לעצמו לשלם לסוכנות הידיעות תמורת המידע.¹⁰ אולם העתון המשיך להשתמש גם במידע שנושא מתוך העתונות הבין לאומית והיהודית ושילבו לתוך מדור חדש שנקרא "בת קול מהעתונים".¹¹

הופעת ה"השקפה" של בן יהודה פעמיים בשבוע נמשכה כחצי שנה (גיליונות מס' 1-47 של שנת תר"ס), אולם נראה שההשקפה הכספית במידע טלגרפי ובהדפסה דו שבועית לא כוסתה ולפיכך, החל מגיליון מס' 48, חזר העתון להופיע פעם בשבוע. כעבור זמן קצר נעלם גם המידע הטלגרפי והעתון הפך מחדש לפרסום פולמוסי-ספרותי צנוע.

משבועון – ליומן

בסוף 1902 נחלץ העתון מהמשבר שלתוכו נקלע באמצעות משקיע חיצוני, המו"ל הירושלמי שלמה ישראל שירזלי. בתיווך בנו של בן יהודה, איתמר בן אב"י, נוצר קשר בין העורך למו"ל ובעקבותיו קנה שירזלי את בית הדפוס הקטן של בן יהודה ואת הזכות להוציא את העתון תמורת מאתיים נאפוליונים (4,000 פרנק).¹² שירזלי עצמו היה באותן שנים לאחד מגדולי המו"לים העממיים

דינמיקה חדשה להתפתחות ולהתחדשות השפה העברית וישמש כלי לעיצוב חברה לאומית מודרנית.

בן יהודה התכוון ליצור עתון שניתן למקמו בין ה"קל" לסנסציוני. כבר בדיקת גיליונותיו הראשונים של ה"צב" מ-1884 מראה, שעורכו התכוון בראשית דרכו ליצור הכלאה בין עתון פובליציסטי-מחנך בעל קו אידאולוגי מכוון לבין עתון מידע סנסציוני הפונה לחושים.

בשנה הראשונה לקיומו הכיל ה"צב" בעמודו הראשון את המדורים "דברי הימים להמדינות" (חדשות חוץ), "מקרב הארץ" (חדשות פנים) ו"מחוץ לארץ" (חדשות העולם היהודי). בדיקת מדורים אלו מראה שכן יהודה העדיף בראשית דרכו להציג לפני הקורא לא מעט מידע "אזוטרי": סיפורי אסונות, פשעים ומיני מורוריות.

מדור "דברי הימים להמדינות" כלל בגיליונות הראשונים מידע על התפשטות מחלת הכולרה באיטליה ובספרד, ועל מלחמה של סינים בצרפתים. אולם בתוספת שצורפה לגיליונות הראשונים מצוי מידע "סנסציוני" מובהק יותר: הרס כפרים סיציליאניים בסופה, הרס הפרלמנט הקנדי בדינמיט, ומשפט באנגליה של ספנים שהואשמו בקניבליזם.³

גם בדיקת הדיות על אירועי פנים מצביעה על העדפת הסנסציה. כבר בגיליון הראשון מדווח העתון על מקרה התאבדות ביסוד המעלה, בגיליונות הבאים מספר העורך על אשה שנשרפה למוות בירושלים, על שודדי דרכים בפתח תקווה וראשון לציון, ועל תינוק מעוות אברים שגולד כוחלה שבטוריה.⁴ מידע מסוג זה מופיע גם במדור השלישי בעתון העוסק בידעיות מן העולם היהודי ובידיעות חוץ נוספות (על התגברות עלילות דם באירופה, על עדרי זאבים התוקפים בני אדם ועל התופעה המזרחית של אנשים בעלי זנבות שנחקרה בגרמניה).⁵

מגמה סנסציונית זו נעלמה בהדרגה בשנים הבאות. העימות ההולך ומתרחף בין בן יהודה להנהגת היישוב הישן, הוביל את העורך לוותר בהדרגה על מידע סנסציוני ולהדפיס בעמודיו הראשונים מאמרי פולמוס וביקורת. למרות שנטש את הפורמט הסנסציוני, נמנע בן יהודה מלשוות לעתונו דימוי "רציני" ו"כבד", בדומה לשאר עתוני ירושלים, והקפיד לעצבו כעתון "קל", קרי כעתון מחנך ופובליציסטי העטוף בלבוש עממי וקליל. כך לדוגמה שילב העורך החל מסוף שנות ה-80 סיפורים דרמטיים בהמשכים, שתורגמו ברובם מצרפתית (כמו "מסביב לעולם ב-80 יום" לזיל וורן).⁶

בתחילת המאה ה-20, לאחר ששינה את שם עתונו ל"השקפה", החלו להופיע בעתון מדורים "קלים" חדשים כמו מדור האופנה שערכה אשתו השנייה, חמדה. זו האחרונה הירכתה גם לפרסם בעתון סיפורים רומנטיים קצרים שכינו "ירכתונים". מדורים אלו תרמו רבות לחיזוק הדימוי ה"חילוני" וה"עממי" של העתון.⁷ אולם כל עוד יצא פרסום זה כשבועון, לא יכול היה להיתפס כעתון של ממש.

כבר מראשית דרכו שאף בן יהודה להגדיל את תדירות הופעת ה"צב". במחצית שנות ה-80 כונה הפרסום על ידי עורכו "עתון יומי המופיע פעם בשבוע", אולם עד סוף המאה נשארה מטרה זו בבחינת משאלה בלתי מושגת. הצעד הראשון למימוש החלום הישן נעשה סמוך לתחילת 1900. החל מט"ו בכסלו תר"ס (17 בנובמבר 1899) החל העתון, שנשא באותה תקופה את הכותרת "השקפה", להופיע פעמיים בשבוע,

שלמה ישראל שיריזלי, מו"ל ה"השקפה" מסוף 1902

האפנה

אין אני צריכה לאמר לקוראיתי, כי אפנה זו שחורה נשתי
 טעמדנו. באותו יום שהנעתנו השמועה המחרידה, כי הרצל
 איננו — נשים ועמדות צעירות לבשו אכלות עמוקה, אל תשאנה
 אחיותי: למה? האם נעור בזה? כשהלכ נשבר ושותת דם יאוח כי
 יהיה הנף עטוף שחור, אז נרמה כאלו העינים חשך כרו—והוקל לנו.
 נסינה אחיותי, ללבוש אבל ותמצאינה בזה קצת תנחומים, בלי ספק,
 אכלות—זו האפנה שלנו בימים העצובים האלה, אכלות בתלבושתנו,
 אכלות בביתנו ובחיינו.

ראיתי בחורים כותבים את מכתביהם על ניר סוקף שחור, שמעתי
 יכרה קטנה בת חמש מנקשת סאטה לקשור שערותיה בעניבה שחורה
 ולא כורדה הורדה מפני — שמת הרצל! כמה זה נוגע בנפשו!
 חב"י

בארץ. הוצאת הספרים שלו, שנשאה את ראשי התיבות של שמו, "שי"ש", הפיצה ברחבי ארץ ישראל רומאנים עממיים בכריכת כיס שנמכרו בפרוטות ונפוצו באלפי עותקים. בעקבות הקשר המסחרי עם עתונו של בן יהודה, רכש המו"ל את הזכות להוציא לאור את הרומאנים המתורגמים שפורסמו בהמשכים בעתון. אלו הודפסו, מיד עם סיום הופעתם בעתון, בפורמט ספר כיס או כחוברת לא כרוכה.

ההודעה על הפיכת שיריזלי למו"ל "השקפה" פורסמה רק למעלה מחצי שנה לאחר שכבר שימש כבעל העתון בפועל. בגיליון 24, בין פורים לפסח תרס"ג, סיפר העתון לקוראיו:

...מסרנו את כל עסק ה"השקפה" ביד האדון שלמה ישראל שיריזלי וכל עניני הכספים של המגויים והמודעות וכו' שייכים מעתה למנהל העסק האדון י. שיריזלי לבדו...¹³

מעתה ועד 1908 הוגדר שיריזלי כ"מו"ל ומנהיג העסק" בעוד שבן יהודה המשיך לשמור על תפקידו כעורך ראשי כשלצידו משתתפת בעריכה אשתו חמדה. ההסכם בין הצדדים קבע, שבהעדר בן יהודה ואשתו מהארץ תעבור מלאכת העריכה לבנו, איתמר בן אבי.¹⁴

כניסתו של שיריזלי לעתון הובילה להתאוששותו ההדרגתית. במהלך השנים 1903-1904 שוב חזורים ומופיעים רומאנים בהמשכים, "ידכתונים" ומדורים "קלים", כמו מדור האופנה, ואף השירות הטלגרפי מוחזר לעתון. החל מקיץ 1904 חוזר העתון להופיע פעמיים בשבוע (מגיליון 63, תרס"ד). מסגרת הופעה זו תישמר עד סתיו 1908.

במהלך אותן ארבע שנים, לא ויתר בן יהודה על תוכניתו להוציא עתון יומי לכל דבר, אולם נראה שבעל העתון שיריזלי הניאו מכך. המו"ל שהוגדר על ידי איתמר בן אבי כחסכן גדול וזהיר מאוד בפזיור כספיו, לא האמין שאוכלוסייתה היהודית הדלילה והענייה של הארץ תוכל לקיים עתון יומי.¹⁵ למרות התנגדות זו החליט בן יהודה בקיץ 1908 להגדיל את תדירות הופעת העתון. החלטתו זו הושפעה במישרין ממהפכת "התורכים הצעירים" שכווננה מחדש ביולי 1908 את חוקת 1876, חוקה שהפכה את תורכיה למונרכיה פרלמנטרית והרחיבה בצורה ניכרת את חופש הביטוי והפרסום.

ההחלטה להפוך את העתון ליומון לא היתה מיידית. בגיליון 101 של "השקפה" מי"ג באלול תרס"ח הודיע העתון לקוראיו על הופעה סדירה של העתון ארבע פעמים בשבוע (בימים ראשון, שלישי, חמישי ושישי). כבר בשבוע שלאחר מכן (גיליון 103 מ"ב באלול תרס"ח), הכריז בן יהודה שהחל מתחילת שנת תרס"ט (סוף ספטמבר 1908) יהפוך העתון ליומי. נראה שהוא סבר שניתן יהיה להוציא בתכיפות יומימית תוך הישענות על כספי המגויים. תשלום דמי המגוי מראש היה אמור להבטיח ליומון אורך נשימה סביר. במקביל נעשה מאמץ להגדיל את ההכנסות מפרסום, והופנתה פנייה ישירה לציבור בעלי העסקים בארץ:

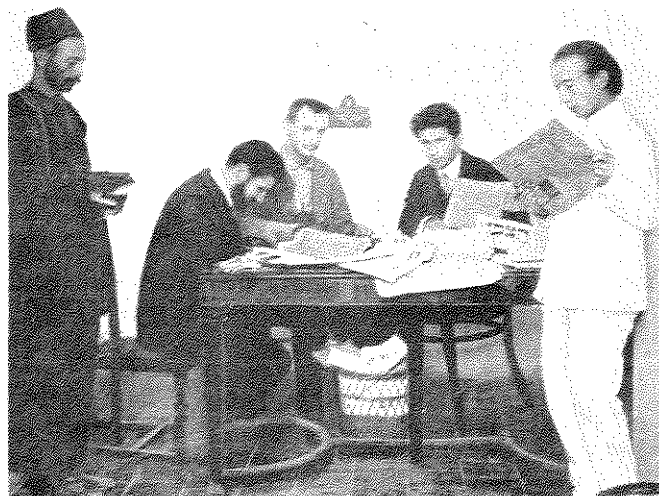
...המגויים הולכים ומתרבים מיום ליום והעתון היומי יהיה ביד כל איש בעירנו בכל ארצנו ולכן הוא האמצעי הטוב ביותר להודיע ולפרסם בפני כל הקהל, כל דבר, כל סחורה חדשה וכיוצא בזה...¹⁶

כספי המגויים והמפרסמים היו אמורים אפוא ליצור תשתית כלכלית להופעת היומון. הפנייה החוזרת ונשנית לקוראים ולמפרסמים, נבעה גם

קטע על "האפנה", מ'1904, שפורסם ב"השקפה" לאחר פטירת הרצל

איתמר בן אבי – חסיד מושבע של עתונות סנסציה

במערכת "הצב" היומי, ב' 1908, מימין לשמאל: יצחק לופבן, איתמר בן אבי, אהרן סלנט, א. ב. ריבלין ושמש המערכת

מן העובדה שבאותה תקופה נותר בן יהודה ללא "גב" כלכלי. זאת לאחר ששיריזלי, שלא הסכים כאמור עם התוכנית להוצאת יומון, החליט לפרוש מהעתון.¹⁷

נראה שהפרידה בין הצדדים נעשתה ברוח טובה שכן שיריזלי המשיך לפרסם מודעות מסחריות שהכריזו על הופעת ספרים חדשים של בית ההוצאה "שי"ש" מעל דפי עתונו של בן יהודה. יחד עם זאת, נראה ששיריזלי המשיך להחזיק בזכות להוצאת עתון בשם "השקפה", ולכן הודיע בן יהודה שעתונו היומי יחזור לשמו המקורי, "הצב".

במקביל קיבל בן יהודה החלטה לא פחות חשובה. הוא שיגר מכתב לבנו איתמר בן אבי, ששהה באותה תקופה בגרמניה, וביקשו לחזור בהקדם לארץ ולהיות העורך בפועל של היומון החדש.¹⁸

זבוב מת בבקבוק

איתמר בן אבי, יותר מבן יהודה, היה חסידה המושבע של עתונות הסנסציה המערבית. כבר בשנת 1900, לאחר שנשלח ללמוד בפאריס, הושפע איתמר הצעיר מעתונות ההמון המקומית, בעיקר מ"זורנל", מ"פטי זורנל" המצוייר ומעתונו הפולמוסי של קלמנסו "לאורור" (L'aurore).¹⁹

בשלהי 1902, חודשים מספר לאחר שחזר ארצה, ניסה בן אבי להפוך את עתונו של אביו לעתון סנסציה. באותה תקופה, כאמור, הפך שיריזלי לבצל העתון ובן יהודה החליט להשתמש בכסף שקיבל על מנת לצאת בחברת אשתו למסע בן כמה חודשים בחו"ל. במשך כמעט חצי שנה עברה עריכת "השקפה" (שחזר באותה תקופה למסגרת הופעה שבועית) לידיו של בן אבי, אם כי שמו לא נזכר כעורך. במהלך אותם עשרים שבועות המשיך שמו של בן יהודה להתנוסס כעורך העתון.

במהלך אותה תקופה הצליח בן אבי להסתכסך כמעט עם כל מוקדי הכוח ביישוב. זאת, לאחר שתקף בכתונו את בתי הספר של כ"ח ו"עזרה" (על הוראה בשפות זרות), את יקבי ראשון לציון (על רמת ההיגינה של מוצריהם) ואת אנשי "היישוב הישן".²⁰

המידע החדשותי זכה לטיפול "סנסציוני" מדי בן אבי. ידיעות על רצח בראשון לציון ומשפט המעורבים בו זכו לכיסוי נרחב בראש העתון. גם הידיעה על מות אמיל זולה נוסחה בצורה דרמטית ורגשנית.²¹

בן אבי לא משך ידו גם מסיפורים בהמשכים. הסיפור "אפיקורוס" (החל מגיליון 4, תרס"ג) הסעיר את הציבור החרדי, בעוד שסיפורו "שלג" (גיליון 51), שעסק באהבת המחבר לנערה ערבית, עורר את זעמם של החוגים הלאומיים ביישוב.²²

בן יהודה, שחזר לערוך את העתון החל מגיליון 22, חשש לשלוחו של בנו (לאחר שהוא עצמו הושלך לכלא ב' 1893 בשל הלשנה של הציבור החרדי). לפיכך מיהר ושלח את איתמר להמשיך את לימודיו בברלין. בן אבי שהה בברלין ארבע שנים (1904-1908). במהלך תקופה זו רכש ניסיון לא מועט במקצוע העתונות, לאחר ששימש כעוזרו של כתב ה"פיגארו" (Figaro) וה"זורנל" הפריסאים בברלין.

בקיץ 1908, לאחר מהפכת "התורכים הצעירים", החליט בן יהודה, כאמור, שהגיעה העת לקרוא לבנו לחזור לירושלים והטיל עליו את משימת עריכת היומון החדש.

הזתרו ספני תרמאים !

בהיות שבעת האחרונה החלו לזנף את

האמיקמים שלנו

ככדי לרמות את הכריות, כי על בן הזנו מעוררים את לקוחותינו הנכבדים שיתכוננו :

א) כי יל האמיקמים שלנו כתוב שם הפירמה שלנו :

SOCIÉTÉ CARMEL ORIENTAL

ב) כי יש עליהם צודת המדאף של זהב שקבלנו בתערוכת פריז 1900,

ג) ואנחנו אחראים רק בעד הינות שנושאים עליהם את האמיקמים האמתים שלנו.

חברת „כרמל מזרחי“

מודעה של חברת "כרמל מזרחי", שנגדה יצא איתמר בן אבי

מלון

לשון העברית הישנה והחדשה
לאליעזר בן־יהודה

הוצאת
הכרך הראשון, בו נגמרו
שארית א וחצי האות ב, מכיל שש
ציורים, 600 עמוד, יצא לאור בברלין
בבית הוצאת הספרים הגדול של
פריז לנגנשיד, להשיגו מראשית
נואר על פי המען הזה

Langenscheidtscher Buch-
verlag Berlin-Schöneberg, Bahn-
strasse, 29, 30.

מודעה המודיעה על הופעת מילונו של בן־יהודה.
את העתון מסר לעריכת בנו בן ציון (איתמר בן אבי)

הגיליון הראשון של "הצבי" היומי יצא בה' בתשרי תרס"ט (30 בספטמבר 1908). מספר ימים מאוחר יותר, בגיליון 6, הודיע "הצבי" על הגעת איתמר בן אבי ארצה וכניסתו לתפקיד העורך בפועל של העתון.

האם התכוון בן יהודה, באמצעות בנו, להפוך את "הצבי" היומי לעתון סנסציה? התשובה להערכתנו היא שלילית. הסיבה המרכזית להחזרתו של בן אבי לארץ קשורה לרצונו של בן יהודה להתמסר להכנת מילונו הגדול לרפוס. בן יהודה התכוון ליצור עתון חדשות מודרני בעל סגנון עריכה "קל". מגמה זו ניכרת בהצהרת כוונות שפרסם באחד הגיליונות האחרונים של "השקפה". העתון החדש, כתב, אמור לספק לקורא

... ידיעות חדשות מהמאורעות בממלכתנו ומהנעשה בחוץ לארץ על ידי טלגרמים מיוחדים וכן יהיו בעתון מאמרים על הנעשה בעולם הגדול: המדיני, הספרותי, המדעי והאמני וכתבות מיוחדות מעיר הבירה ומכל הערים הגדולות. [וכן] ידיעות על אודות חיי אחינו בארצנו ובערים ובמושבות, ציורים, חזיונות וספורים מהחיים הישנים והחדשים, גם ספורים גדולים כלליים מענינים בהמשכים ובקורת נאמנה על עניני המוסדות הציבוריים ועל כל מה שדורש שינויים ותיקונים...²³

כאשר הגיע איתמר בן אבי ארצה, בתחילת אוקטובר 1908, היתה אפוא המסגרת הכוללת של דפוסי הופעת העתון ומטרותיו כבר מוגדרת. תפקידו היה להפעיל ולנווט את היומון כעתון חדשות לוחם, בעל לבוש "קל" וקליט.

הפיכתו של העתון מעתון "קל" לעתון סנסציה נבעה, בראש וראשונה, מאופיו הסוער והדרמטי של העורך הצעיר, ומהמגבלות הכלכליות שבתוכן פעל. איתמר בן אבי מספר בזכרונותיו שבעיית היסוד שלו כעורך היומון היתה כלכלית. מצבו הכלכלי של "הצבי" היומי, כבר בימיו הראשונים, היה כבי רע. העורך לא יכול היה לשלם לסוכנויות הידיעות

ברלין, פאריס ורומא, אשר לקחתי לי לדוגמא. רק את צילום התבערה לא יכולתי לפרסם, מטעמים כספיים...²⁸

החידוש המרעיש בידיעה שפורסמה היה בשטח שהוקדש לסיקור האירוע ובמתן הכותרת. הן בן יהודה ב" 1884 והן איתמר בן אבי" עצמו ב" 1902 שילבו מידע מסוג זה בעתונם, אולם הוא תפס בדרך כלל שטח מצומצם (בין 100 ל-200 מלה) נזכה לכותרת צנועה. לעומת זאת, בשלהי 1908 השתרע תיאור השריפה על כל שטח העמוד הראשון ומחצית העמוד השני.

בראש העמוד הראשון, לכל רוחבו, מיקם בן אבי" כותרת ענק באותיות דפוס עבות: "התבערה השלישית בירושלים" ומתחתיה כותרת משנה באותיות בולטות לא פחות: "טחנת זרובבל נשרפה באש — תנו לנו מכבים!" אם הכותרת הראשית היתה אמורה ללכוד את עיניהם של הקוראים הרי כותרת המשנה הוסיפה מעט פירוט, ובנוסף תביעה מהשלטונות לשפר את שירותי הכיבוי בעיר.

ראוי לציין, שחלק מגיליונות העתון הופץ ברחובות על ידי מוכרים; שנהגו לצעוק את הכותרות ברחבי ירושלים ויפו, כך שבמידת מה נוסחה הכותרת כפי שנוסחה לא רק כדי שתיראה אלא גם כדי שתישמע על ידי העוברים והשבים.

הטקסט עצמו מחולק לשניים: החלק הראשון כולל תיאור האירוע מזווית ראייתו האישית של בן אבי", בעוד שהחלק השני מביא מידע עובדתי "יבש" הכולל פרטים נוספים על ההתרחשויות בירושלים בזמן האירוע, תיאור השמועות שהופצו בעיר והפרכתן, ולבסוף תיאור היסטורי קצר של תולדות הטחנה שנשרפה.

תיאורו האישי של בן אבי" הוא מלאכת מחשבת בתחום הכתיבה הסנסציונית-דרמטית. המאמר פותח בתיאור פסטורלי:

...הירח יפה, הלילה כיום, האוויר קריר ונעים, נלך נא לטייל, אמרתי ואצא החוצה...

כאן מתחולל בטקסט מפנה דרמטי:

...ובו ברגע מבלי משים, כאילו שכחתי, כי הלבנה עלתה כמעט עד חצי השמים. העיפותי עין למזרח; שם ראיתי אור אדום, אור נהדר. הירח בצאתו מתוך ההרים — נזעקתי 'מהרו לראותו, מהרו לראותו'!

אולם המחבר רחוק עדיין משיאה של הדרמה. המאמר בנוי למעשה משלבים שלבים, כאשר כל שלב מעלה בכמה טונים את התיאור הרגשני. לאחר שלב השלווה הפסטורלית ושלב התדרמה וההתפעמות הגדולה מגיע שלב החרדה:

...אולם מיד התעוררתי מדמיוני. מיד נוכחתי כי טעיתי. לא הירח היה המראה היפה ההוא, לא סבב התרומם בחלל העולם. אלא אש, אש, אש אדיר שלא ראיתי כמותו זה כמה וכמה שנים. אז הבנתי, זו היתה תבערה. הבינותי כי שם, במזרח הקרוב, התלקח בית גדול באש. הבינותי כרגע כי בירושלים הטובה, בירושלים המשוללה משאבים ומכבים, בירושלים הנרדמת תוכל התבערה לפשות, להתפשט בכח ובעוז, תוכל לאכול מסביב, תוכל להחריב לא רק את הבית הבווער, אלא את כל הסביבה, ואם יפוח הרוח, את כל העיר. הבינותי כי יש סכנה!...

הטלגרפיות עבור מידע חדשותי ולמרות הצהרת הכוונות של אביו, נאלץ לקבל ללא תשלום טלגרמות של סוכנות הידיעות הגרמנית, אף שידע שהן כוללות ידיעות מגמתיות. הוצאות ההפקה היומיומיות בלעו את כל הכנסות העתון ממגויים והעורך התקשה לשלם לכותבי הטורים בו.²⁴ ניסיונו של בן אבי" לגייס לעזרת העתון בעל הון גרמני נכשל, וכבר בשבועות הראשונים להופעתו עמד היומון בסכנת סגירה.²⁵ כדי להעמיד את "הצבי" על רגליו צריך היה העורך להגדיל בצורה ניכרת את מספר קוראי/מנויי העתון ואת שטח הפרסום בו. לפיכך החל בן אבי" לצמצם את שטח המאמרים העיוניים והפולמוסיים ומילא את עמודי העתון במידע חדשותי סנסציוני.

מכיוון שהידיעות שהועברו על ידי הסוכנויות הטלגרפיות היו יקרות מדי, העדיף העורך להשתמש בידיעות מקומיות, מחיי היום יום של היישוב בירושלים ובמושבות. עשרות שנים לפני פריחת העתונות המקומית בישראל, הבין בן אבי" שהקורא מגלה עניין רב יותר באירוע המתרחש מעבר למפתן ביתו מאשר בידיעה מרוחקת.

כבר בתקופת העריכה הראשונה שלו, בסוף 1902, הוא עשה שימוש בידיעות מקומיות סנסציוניות. בזכרונותיו הוא מספר, כיצד נכנס יום אחד לחנות יינות ירושלמית ששכנה ליד שער יפו, ונתקל שם בקונה שפתח בקבוק יין משובח מתוצרת יקבי ראשון לציון ומצא בתוכו זכוכית. עורך עתון ארץ ישראלי אחר, היה אולי עובר לסדר היום על העניין, הן מכיוון שמידע מסוג זה לא נתפס כמכובד דיו כדי להיכנס לאכסניית עתון עברי, והן מכיוון שפרסום העניין היה כרוך בעימות עם כוח כלכלי חשוב ביישוב. אולם בן אבי", בעל האופי הסוער והאמוציונלי, מיהר מיד למערכת עתונו, הפסיק את מלאכת הרכבת העתון שהיתה בעיצומה, והכניס לתוכו מאמר דרמטי כנגד הנהלת יקבי ראשון לציון אותו סיכם בעקיצה ובחרוז: "כיצד יקנו את יין ראשון לציון, אם הוא אחרון לנקיון?"²⁶

מאמר זה שחולל סערה זוטא ביישוב ותייכ בסופו של דבר את עורכו להתנצל בפומבי, יכול ללמדנו על שיטת הפקת המידע של בן אבי".

השריפה הגדולה

בשלהי 1908, בקבלו על עצמו את עריכת היומון, היה בן אבי" נחוש בדעתו לגבי הצד הסנסציוני. כבר באחד הגיליונות הראשונים שערך, הופיעה בעמוד הראשון ידיעה גדולה על סיפור אהבה בין רווק יווני לרווקה תורכיה שהתגלה לקרובי האשה והסתיים בעשיית שפטים בוגג בידי המון מוסלמי זועם.²⁷

ימים ספורים מאוחר יותר הגיע "הצבי" לשיאים חדשים בתחום הסנסציוני. וכך תיאר בן אבי" את השתלשלות העניין בזכרונותיו:

...פתאום אירע אסון. באחת משכונות ירושלים פרצה תבערה גדולה. וטחנת הקמח אשר בה עלתה באש. המראה היה מחריד. יצאתי להסתכל בלהבות האוכלות את הבניין הרעוע על כל אשר בו, ובשוכי בשעה מאוחרת בלילה לביתי, ישבתי לשולחן הכתיבה ותיאורתי בהרחבה ובפרטי פרטים תבערה ירושלמית לא שכחה זאת, והכתרת את כל העמוד הראשון כולו בכותרת גדולה וצעקנית, כמנהג עתוני

וכך ממשיך המחבר ומפליא בתיאורו ומחזק את רישם האש תוך הנגדתה לשמיים השקטים.

התיאור הדרמטי-סנסציוני של השריפה היכה הדים ביישוב הקטן. גיליונות "הצבי" נחטפו למחרת, אולם במקביל נשמעו גם קולות ביקורת. וכך כתב בן אבי" בזכרונותיו:

...כשיצא העתון למחרת, קמה סערה לא בקהל הקוראים חלילה, בלתי אם בחוגי המשכילים. כיצד? בעתון הנושא את שם בן יהודה, נעשתה השערוריה הנוראה הזאת, לתת מקום בעמוד הראשון לידיעה של מה בכך, שכל העתונים העבריים, של ארז-צדרכובים בגולה ושל ישראל דב פרומקין בירושלים, היו מצניעים אותה בשולי העמוד האחרון. עם שערוריה כזו לא יכלו אניני הדעת להשלים...²⁹

בן אבי" ממשיך ומספר, שחלק מהמשתתפים הקבועים בעתון אימו לעזובו. אביו ואמו, למרות חששותיהם, נתנו לו גיבוי והגנו עליו בפומבי. בן אבי" מצידו הבטיח ששוב לא יתן תבערות ורציחות בעמוד הראשון, אולם לאחר שוך הסערה "חזר לסורו".

החרדה מתערבת כאן בחמלה גדולה על העיר ותושביה. וכך ממשיך המחבר ומתאר בדרמטיות כיצד מיהר ורץ לעבר התבערה ואיתו רצו אלפי סקרנים. התיאור הדרמטי הולך ומתחזק כאשר מתאר בן אבי" את האש עצמה:

...ופתאום — הבהיק האש כיתר עז, הלהבות נלחמו זו בזו, התלקחו אחת ברעותה והתפוכנה לים יוקד, ונביט — כולנו, והנה — קרק! חצי הגג התערער, הזרעזע והתפורר, חצי הגג נפל לתוך הים הזה בהמולה נוראה ומרעידה את הלב. עוד אנחנו מביטים, עוד אנחנו רועדים, והנה — קרק! והכותל המרכזי התמוטט והתפזר כעפר פשוט לתוך הים הרעב. ובכל פעם שהתפורר גג, בכל פעם שהתפורר כותל כמו צמרמורת חשמלית עברה בכל העם...

תיאור השריפה נמשך והולך וכך מתחזקת האשליה כאילו הכל מתרחש בזמן אמת, במעין "שידור ישיר":

...קרק! זה עתה נפל עוד כותל. קרק! זה עתה התרסקו הרעפים והעצים לתוך האש האוכלת...

11. החל מגיליון 7 של "השקפה", ו' כטבת תר"ס.
12. על ש. שירזולי וכניסתו לעתונות משפחת בן יהודה, ראה בן אבי", עמ' 129-130.
13. השקפה, 24, כ"ח באדר תרס"ג.
14. בן אבי", עמ' 130.
15. שם, שם.
16. השקפה, 106, ערב ראש השנה תרס"ט.
17. הוא הודיע על כך על דפי "השקפה" בגיליון 101, י"ג כאלול תרס"ח.
18. בן אבי", עמ' 197.
19. על תקופת שהייתו של בן אבי" בפאריס ראה, שם, עמ' 104-107. בזכרונותיו הוא מספר על פגישה קצרה עם קלמנסו.
20. בן אבי" מתאר בזכרונותיו בפרוטרוט את הרקע להדפסת התקפותיו כנגד מרכזי הכוח ביישוב באותה תקופה. שם, עמ' 130-133.
21. השקפה, 1 ר" 21, תרס"ג.
22. בן אבי", עמ' 132-133.
23. השקפה, 101, י"ג כאלול תרס"ח.
24. בן אבי", עמ' 198-199.
25. שם, שם.
26. שם, עמ' 130-131. וראה את הידיעה ב"השקפה", 13, תרס"ג.
27. הצבי 19, ו' בחשוון תרס"ט.
28. בן אבי", עמ' 199. לגבי האירוע עצמו, ראה "הצבי" 28, י"ז בחשוון תרס"ט.
29. בן אבי", עמ' 199.

1. מ' קרן, "דיוקנה של העתונות הישראלית", ספר השנה של העתונאים, תל אביב, תשט"ו, עמ' 167-168.
2. ראה: גליה ירדני, העתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1863-1904, תל אביב תשכ"ט, עמ' 71-75, 295-306 (להלן: ירדני). ראוי לציין שמספרן הרב יחסית של רפורטז'ות המתארות את חיי היום יום בארץ מוסבר בעובדה שהן נועדו לקוראי העתון בחו"ל.
3. "הצבי" שנה א', גיליונות 2, 3, 6, חשוון-כסלו תרמ"ה (1884).
4. שם, גיליונות 1, 2, 15 חשוון-שבט תרמ"ה (1884-1885).
5. שם, גיליונות 5, 7, 10.
6. אמנם כבר ב-1872 החל עורך ה"חבצלת" ישראל דב פרומקין לפרסם בעתוני סיפורים בהמשכים מתורגמים מגרמנית, אולם היו אלו ברובם סיפורי גבורה "כבדים" העוסקים באירועים היסטוריים מחיי עם ישראל. וראה ירדני, עמ' 78-81. על סיפורים בהמשכים בעתונות בן יהודה, ראה שם, עמ' 311-317.
7. שם, עמ' 301-303.
8. החדשות בצרפתית נערכו על ידי ידידים צרפתיים של בן יהודה ששהו באותה תקופה בירושלים, הזוג דוק-קרוסי (Duc-Querzy) וראה ירדני, עמ' 272. בעניין זה ראה גם ספרו האוטוביוגרפי של איתמר בן אבי", עם שחר עצמאותנו, תל אביב 1961, עמ' 81-82 (להלן: בן אבי").
9. הצבי 22, תרנ"ח. וראה גם ירדני, עמ' 269-270.
10. ירושלים חוברת לקו הטלגרף של הדואר העות'מאני כבר ב-1865, אולם עתוני העיר לא עשו שימוש באמצעי זה בשל התשלום הגבוה יחסית שנדרשו לשלם עבור קבלת שירותי סוכנויות הידיעות הטלגרפיות.